

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРИ

PETER ŽENUCH, ELENA BELYAKOVA, DESISLAVA NAYDENOVA, PETER ZUBKO, ŠIMON MARINČÁK. UŽHORODSKÝ RUKOPISNÝ PSEUDOZONAR. PRAVIDLÁ MNIŠKEHO A SVETSKÉHO ŽIVOTA Z PRELOMU 16. – 17. STOROČIA. MONUMENTA BYZANTINO-SLAVICA ET LATINA SLOVACIAE. Vol. 5 (Ženuch, P. red.). Bratislava – Moskva – Sofia – Košice, 2018.

Рецензията е посветена на изданието и изследването на ценен писмен паметник, свидетелстващ за славяно-византийската православна книжовна култура в Словакия. Наречен *Ужгородски ръкописен Псевдозонар*, той възпроизвежда ранен среднобългарски образец от епохата на Второто българско царство, преведен от гръцки. Колективната монография е посветена на неговото ареално разпространение и функциониране в Карпатския регион в Словакия, но изводите на петимата автори се разпростират върху значението му за цялото славянство.

PETER ŽENUCH, ELENA BELYAKOVA, DESISLAVA NAYDENOVA, PETER ZUBKO, ŠIMON MARINČÁK. UZHOROD PSEUDOZONAR MANUSCRIPT. RULES OF MONASTIC AND SECULAR LIFE IN LATE 16TH – EARLY 17TH CENTURY. MONUMENTA BYZANTINO-SLAVICA ET LATINA SLOVACIAE. Vol. 5 (Ženuch, P. ed.). Bratislava – Moskva – Sofia – Košice, 2018.

This review is dedicated to the publication and the study of a valuable monument testifying to the Slavic-Byzantine Orthodox literary culture in Slovakia. The so-called *Uzhhorod Pseudozonar Manuscript* reproduces an early medieval Middle-Bulgarian original from the period of the Second Bulgarian Empire which was translated from Greek. The co-authored monograph deals with the areal distribution and functioning of this monument in the Carpathian region of Slovakia, but the conclusions may be extended to account for its importance throughout the whole Slavic world.

Ужгородски ръкописен Псевдозонар се нарича ръкопис № И-437 от събраното на Закарпатския етнографски музей в град Ужгород, който се намира на словашко-украинската граница. Известен още с краткото си название *Ужгородски номоканон*, той представлява сборник с правила от края на XVI – началото на XVII в. На този ръкопис е посветена внушителната колективна моно-

графия с обем от 288 страници изследване и приложения – издание на самия текст на ръкописа и цветни репродукции с обем от допълнителни 155 страници. Екипът включва трима учени от Словакия под ръководството и главното редакторство на П. Женюх (П. Зубко и Ш. Маринчак), Е. Белякова от Русия и Д. Найденова от България. Монографията е първа по рода си за текстовия образец, който възпроизвежда, и първото подобно изследване, което оценява значението му за цялото славянство. Ето защо обединява изследователи от трите лъча на неговото разпространение – запад, юг и изток. Първенството не е в хронологията, а в изследователската постановка и постигнатите резултати. Ще приведа доказателства в подкрепа на тази теза.

Самият образец отдавна е известен в науката. Ненадминат и задължителен за всеки съвременен изследовател е трудът на А. С. Павлов *Номоканон при Большом Требнике*, където се дават сведения за него (Павлов/Pavlov 1897: 40–43). Когато преди около десетина години сборниците с преобладаващо правен състав от епохата на Второто българско царство се превърнаха в изследователски център за славистичната и в частност за българската медиевистика, се актуализира и работата върху негови представители. В резултат на популяризирането на четири запазени църковноюридически сборника от XIV в., съхранявани днес в едно българско и три руски книгохранилища, всички преписани с двуусов български правопис (*ЦИАИ 1160*, *ГИМ. Хлуд. 76*, *РНБ Q. II. 90*, *РГБ Муз. собр. 3169*), стана ясно, че това са най-ранните известни на науката текстови представители на устойчив църковноюридически състав, преведен от гръцки и влязъл в научно обращение с няколко названия: *Псевдо-Зонарин номоканон*, *Псевдозонар*, *Номоканон на Котелерий*, *Видински систематичен номоканон*, *епитимийният номоканон на Slavia Orthodoxa*. Неговото оригинално оглавление обаче, нефункционално за терминологични цели, но съвсем ясно като обхват, е *Правѣла стѣ(х) ап(с)лъ и стѣ(х) .з. съборъ прп(д)бных и б̄гоносныхъ ѿцѣтъ нашихъ: о епископѣ(х) и о мнихохъ и о ерехъ, о людѣ(х) мирскыхъ заповѣди въскыа и поученїа* (*Правила на светите апостоли и на светите преподобни и богоносни отци на Седемте събора – за епископите, за монасите и иерейте, и за миряните, заповеди всякакви и поучения*). След А. С. Павлов приноси по темата предложиха А. Турилов, Е. Белякова, Д. Найденова, М. Райкова, М. Цибранска-Костова, Я. Волски, А. Николов, К. Станев, С. Боянин и др. От 2007 г. в научно обращение е първото фототипно издание на най-ранния запазен в българските книгохранилища и един от най-ценните славянски преписи на този образец – ръкопис № 1160 от Църковния историко-архивен институт на Българската патриаршия в София, датиран от 60/80-те години на XIV в. (*Архивски номоканон/Archivski nomokanon 2007*) Първият речник индекс на негов препис от XVII в. от сбирката на Народна библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив предложи А. Кемалова (Кемалова/Kemalova 2016).

И така, защо такъв интерес? В посочените наименования се използва различен алгоритъм за именуване, но целта е една – да се назове най-популярният устойчив църковноюридически състав сред православното славянство на Балканите и в Русия, във влашките и молдовските княжества. Неговата дълга

хронологическа традиция започва от най-ранните запазени преписи от XIV в., продължава през първите печатни номоканони на кирилица от XVI в. до печатната книжнина на руските старообрядци от XVIII–XIX в. Отговорите на въпроса защо именно този образец придобива толкова широко разпространение, са няколко, но сред тях един е безспорен: защото е функционален и лесен за приложение от духовните наставници и защото по своето съдържание покрива възможно най-широки тематични области от ежедневието на християните, създавайки мрежови релации между най-важните социални групи на средновековното общество. Тази особеност на текста не е специфично славянска. Тя е вкоренена в гръцкия прототип, послужил за основа на славянския превод. Този конкретен прототип все още не е открит, но има всички основания да се смята, че е близък до така наречения *Номоканон на Котелерий*, издаден от провансалския класик и теолог Жан-Батист Котелие (1629–1686) през 1677 г. в първия том на поредицата *Ecclesiae Graecae Monumenta* въз основа на ръкопис от Националната библиотека на Франция (Котелие/Cotelierius 1677: 68–158). Славянската преводна традиция превръща един периферен византийски текст с невисок авторитет в популярен юридически коректив, преминал границите на няколко века и битувал в езиковата среда на различни етноси, ползвали кирилицата и старобългарската писмена традиция.

Именно този образец е в основата на замислената монография, а нейната основна цел е не просто представяне на отделния препис, а разполагането му в специфичен културноисторически и географско-ареален контекст. Колективната монография е отлично структурирана.

В уводната студия **П. Женьох** изтъква важното значение на литургическите и правните паметници за запазването на Кирило-Методиевото дело и византийските традиции в Карпатския ареал и в Словакия. Те са част от книжовното писмено наследство на кирилица, което в този регион съжителства с латинската писмена култура. Всеки отделен образец поставя в неизменна релация азбуката, книжнината и идентичността на региона. Затова този образец се приема изключително добре в монашеските среди. П. Женьох обяснява методиката на работа и споделя редица интересни факти от „творческата лаборатория“ на изданието. Много важно обстоятелство е, че ръкописът е представител на сбирката на Музейно-библиотечната комисия и обществото „Просвета“ в Ужгород и че тя заслужено намира място на страниците на поредицата, или на научната серия *Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae*, към която са ангажирани различни институции от славянския и неславянския свят – Италия, Германия, България и др. Авторът прави пространен и много ценен преглед на рецепцията на този образец в една контактна византийско-латинска среда и търси паралели за подобна рецепция още в делото на св. Методий в западнославянските земи, с които най-вероятно е свързан не само неговият първи преводен от гръцки славянски номоканон, но и първият пенитенциал *Заповеди на светите отци*, поместен в глаголическия Синайски евхологий. Затова почвата за възприемане на византийската правова култура тук е подготвена още с Кирило-Методиевата мисия. Авторът се спира специално на терминологията с професионална маркираност, която съставлява неизменна

част от духовния свят на йерея и неговото паство, и разкрива начина на възприемане и утвърждаване на християнските ценности.

Контури на Ужгородския ръкописен Псевдозонар. Структура, източници, теология и значение е авторската студия на **П. Зубко**. Авторът започва с извода, че този ръкопис е най-старият паметник на църковнославянската писменост в Карпатския регион. Той се спира на специфични аспекти на рецепцията му в контекста на религиозната традиция в Словакия и в Унгария, където също са открити образци на същия номоканон. Изследователят доста прегледно е разписал според инципитите или след идентификация източниците за компилацията – вселенските и поместните събори, правилата на отците, гръцки пенитенциали, които трудно могат да се определят с точност. П. Зубко се спира на някои концептуални теми, като свободата на субекта – за това се изказва византийското светско право; за девствеността на монасите и чистотата на брака; за църковната йерархия и др. На практика това е тематичен теологичен и културологичен анализ според отделните глави на номоканона. Безспорно самият образец провокира такива анализи, защото далеч не е само притегателен център за филолози, а може да се изследва от богослови и културолози.

Ш. Маринчак се спира на някои предписания на поста и храненето според ръкописа и практиката в Карпатския регион и съвременна Словакия. Най-ценни са аналозите и контрастните анализи с правни предписания на кралете Ищван и Ласло, т.е. с локалната правова традиция, и последвалите събития от исторически характер – провеждане на местни събори и синодални решения, които свидетелстват за начина на възприемане на византийските правови норми. Това е нов поглед към битуването на Псевдозонара извън ареала на неговото възникване.

Известен историк, съавтор на Я. Н. Шапов, познавач едновременно на руската и на общославянската правова традиция, **Е. Белякова** е чест за авторския екип. Изследователката прецизно отделя двата основни пласта в Номоканона – светското и каноничното право, и свързаните с тях самостоятелни текстови микроединици. Към тях се добавя нравоучителният и катехитично-дидактически елемент за цялостния християнски начин на живот, който е особено характерен за този номоканон. Е. Белякова извлича интересна информация от дребни на пръв поглед факти. Например тя прави заключение, че преводът от гръцки може да е станал на място с изявена грамотност и с достъп до писмолен материал, защото в регламентацията на изповедта се изисква греховете да се записват на хартия. На нея принадлежат редица ценни наблюдения за руското разклонение в разпространението на Псевдозонара. То включва и кормчиите книги като място, в което той се помества, а забележителното е, че именно в Соловецката кормчая от 1493 г. се намира най-ранният датиран източнославянски препис на Псевдозонара. Заслуга на Е. Белякова е и особеното изтъкване на ролята на старообрядците за оцеляването и разпространението на този образец в печатна форма от XVIII в. насетне.

Д. Найденова има безспорни заслуги за проучването на преписите на Псевдозонара на славянския Юг. В успешния си опит за типология тя предлага най-изчерпателния до момента списък на преписи, целенасочено събирани и описани от самата нея. В студията си тя се спира на връзките на изследвания номоканон с други пенитенциални образци – Заповедите на светите отци, Заповедите на св. Василий, на Йоан Златоуст и т.н. От нейния изчерпателен обзор става ясно, че: 1) изследваният номоканон се разпространява от ръкописна до печатна форма, тъй като именно негова съкратена версия издават първите славянски печатари с различен етнически произход в манастирските печатници на Горажде, Милешева, впоследствие във Влашко; 2) хронологията на писмените свидетелства започва отпреди 1335 г., откогато е преписът в Ловчанския сборник на Йоан-Александър, по това време все още деспот на Ловеч, и достига до епохата на Новото време XVIII–XIX в.; 3) образецът има лъчево разпространение от Търново през Сърбия до Словакия, Унгария, Влашко, Молдова, Русия, Украйна. На славянския Юг той най-често се помещава в сборници или в требници; познава пълна и различни съкратени редакции, със или без номерация или с различен тип номерация, между които няма пряка точна връзка, а в един югозападнобългарски по произход ръкопис от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ от XV в., писан в района на Битоля, се откриха и две глаголически букви с числова стойност за номерация на отделните глави на Номоканона. Те варират от 151 до 200 и дори повече в различните разклонения. От обзора на Д. Найденова става ясно, че текстовият образец има динамична съдба, която свидетелства за огромната му популярност. Авторката прави опит да даде отговор и на най-неизяснения до момента въпрос с особено значение за българските медиевисти – къде точно възниква този превод и защо. Дискутират се хипотези за западен български център в контактна зона на влияния или за вероятен търновски, *но и в двата случая за български по своя езиков характер превод.*

Изданието на наборния текст е много прецизно и функционално, разделено на страници и с открити инципители, маргинални бележки, с издателски знаци за оригиналната сегментация на текста. То създава отлични предпоставки за сравнителни текстови и езикови изследвания. Изключително достойнство на изданието е не само добре обмисленият композиционен замисъл на отделните авторски приноси, които плавно и закономерно преливат един в друг, но и двуезичното оформяне на студиите на словашките колеги на руски с цел да се разшири читателската аудитория.

Доказателство за актуалността на рецензираната книга е фактът, че изворната база около така наречения *Псевдозонар* продължава да се обогатява с нови неизвестни или малко известни преписи. През 2019 г. Д. Найденова съобщи за препис от XVI в. в ръкописната сбирка на Музея в Пшемисъл (Югоизточна Полша, Подкарпатското войводство), който свидетелства за книжницата на Великото Литовско княжество и Кралство Полша (Найденова/Naydenova 2019). Пред същата година отец Поликарп Кицулеску обяви преписваческата бележка от ценен молдовски препис от XVI в. в Библиотеката на Св. Синод на Румънската православна църква в Букурещ (Chițulescu 2019: 567–583).

Какви изводи налага колективната монография на международния изследователски екип?

1. Тя ни убеждава, че една от областите, в които най-силно действат ценностите на исторически създадената византийска общност (Byzantine Commonwealth) и се усеща влиянието на византийското наследство, е средновековното право. Това влияние се изразява преди всичко във възникването на забележителен масив от преводни текстове на църковното и светското законодателство с широк географско-ареален и хронологически обхват, между които своето заслужено място заема изследваният правен паметник. Ареалното разпространение на същия образец в разнородната етническа славянска среда от района на Карпатите е жизненото доказателство за универсалния език на християнските ценности.

2. Псевдозонариният номоканон свидетелства, че за южнославянската книжнина моделът на разпръснати светски наказания сред преобладаващо покаяни и църковни норми е типична форма на рецепция на гръко-римското и византийското право. Може да се допусне, че сред южните славяни е било силно влиянието на смесени, хибридни между няколко източника византийски компилации на светската и църковната юрисдикция. Те са станали заместители на други юридически нормативи на Византийската империя – Епанагогата, Василиките, за които няма данни да са превеждани на славянски.

3. Псевдозонариният номоканон, независимо от своята условна периферност в гръцката традиция, издига ролята на писмения юридически текст като норматив, регламентиран от върховна власт – свещената на църковното предание, и подкрепя върховенството на византийската правораздавателна система именно като задължителност на *написания закон*, условие *sine qua non* за правото на Византийската империя. Оттук следва изводът, че редица обективни исторически или чисто книжовни фактори са предизвиквали превода на един или друг византийски образец на славянски език. По отношение на Псевдозонариния номоканон именно този аспект би следвало да се превърне в тема на бъдещи проучвания, за да се установи къде и защо има условия за неговото превеждане, при положение че нито хаотичният му правен състав, нито смесването на византийски източници предполагат конкретно поръчителство и институционална владетелска подкрепа. Или пък обратното?

Окончателните отговори предстоят. Представяната книга е един от възможно най-добрите „провокатори“ търсенията да продължат, защото създава отлична база за продължаване на интереса и стимулира изследователи от различни страни да се включат в международния научен диалог.

ЛИТЕРАТУРА

- Архивски номоканон 2007: *Архивски номоканон*. Български ръкопис от XIV в. Фототипно издание. Изданието подготвиха А. Кръстев и Цв. Янакиева. Шумен, Университетско издателство.
- Кемалова 2016: *Кемалова, А.* Един юридически сборник от XVI век. Речник-индекс. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.

Найденова 2019: *Найденова, Д.* Из историята на славянските юридически текстове. Ръкопис № 34В от ръкописната сбирка на музея в Пшемисъл. – *Slavica Slovaca*, 54, 1, с. 11–19.

Павлов 1897: *Павлов, А. С.* Номоканон при Большом Требнике. Москва, Типография Г. Лиснера и А. Гешеля.

Chițulescu 2019: *Chițulescu P.* Noi manuscrise și copiiști din Moldovlahia. – In: *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea Septuagenarii*. București, Editura Academiei Române & Editura Istros z Museului Brăilei “Carol I”, pp. 567–583.

Cotelerius 1677: *Cotelerius, J-B.* Ecclesiae Graecae Monumenta. T. 1. Paris.

REFERENCES

Arhivski nomokanon 2007: *Arhivski nomokanon*. Balgarski rakopis ot XIV vek. Fototipno izdanie. Izdaniето podgotviha A. Krastev i Ts. Yanakieva. Shumen, Universitetsko izdatelstvo.

Chițulescu 2019: *Chițulescu P.* Noi manuscrise și copiiști din Moldovlahia. – In: *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea Septuagenarii*. București, Editura Academiei Române & Editura Istros a Museului Brăilei “Carol I”, pp. 567–583.

Cotelerius 1677: *Cotelerius, J-B.* Ecclesiae Graecae Monumenta. T. 1. Paris.

Kemalova 2016: *Kemalova, A.* Edin yuridicheski sbornik ot XVI vek. Rechnik-indeks. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“.

Naydenova 2019: *Naydenova, D.* Iz istoriyata na slavyanskite yuridicheski tekstove. Rakopis № 34В ot rakopisnata sbirka na muzeya v Pshemisal. – *Slavica Slovaca*, 54, 1, s. 11–19.

Pavlov 1897: *Pavlov, A. S.* Nomokanon pri Bol'shom Trebнике. Moskva, Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya.

Марияна Цибранска-Костова

✉ Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова

Секция за история на българския език

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН

Бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

m.tsibranska@gmail.com